

և անդրկովկասյան մյուս ժողովուրդների համակրանքն այդ պահին նվաճողների դեմ ապստամբած վրաց թագավորի կողմն էր:

3. ՇԱՀ ԱՐԻԱՍԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐԻ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ XVII ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՌՈՐԴՈՒՄ

Մուհամմադ խուդաբանդե շահի իշխանության վերջին տարիներին Իրանի գահի շուրջը բորբոքված ներքին կռիվները վերջացան շահ Աբբաս I-ի (1587—1629) գահակալությամբ: Նոր շահը ուզեցեցի և Դաղստանի լեռնցիների ապստամբություններից նեղված, 1590 թ. հարկադրված եղավ հաշտություն խնդրել օսմանյան զավթիչներից: Նույն տարում Ստամբուլում կնքված պայմանագրով շահը թուրքերին զիջեց Վրաստանը, Արևելյան Հայաստանը, Շիրվանն ու Ատրպատականը: Պարտավորվելով տարեկան 200 բեռ մետաքս վճարել Թուրքիային, նա խոստացավ նաև շմիջամտել Ռուսաստանին ցույց տրվելիք դիմադրությանը, որով սուլթանը նպատակ ուներ կանխել ցարի ռազմակալական ձգտումները Կասպից ծովի հյուսիս-արևմտյան ափերին:

Նվաստացուցիչ այս հաշտությունը հարկավոր էր երիտասարդ շահին նախ՝ ֆեոդալական կենտրոնախույս ուժերի դեմ Իրանի պետական մեքենան ամրացնելու և ապա Իրանի զավթված երկրամասերից թուրքերին վտարելու համար:

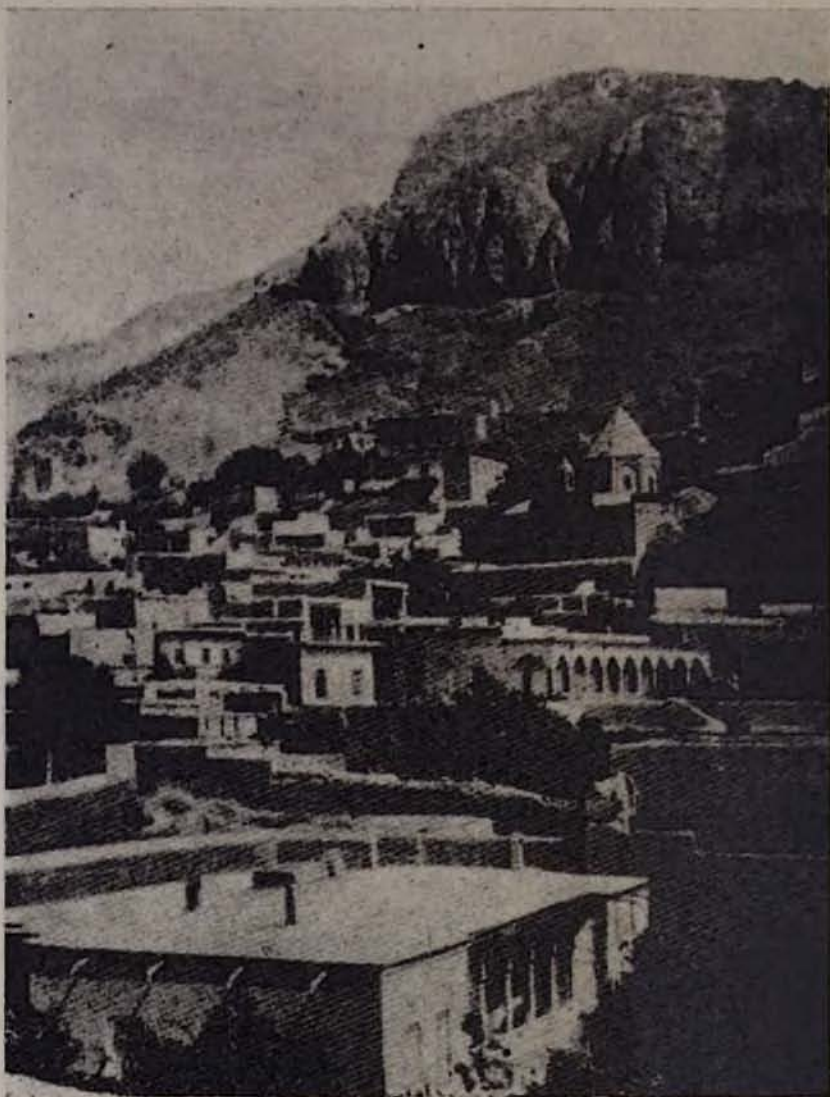
Շահ Աբբասը, սակայն, պատերազմ սկսեց նախքան նախատեսված միջոցառումների լիակատար իրագործումը: Այս բանին նպաստեց Թուրքիայի արևելյան նահանգներում բարձրացած ջալալիների հզոր շարժումը, որը քայքայում էր սուլթանական բանակները և թուլացնում նրա հարձակողական կարողությունը: «Ի մերձակայից Կոստանդնուպոլսի՝ մինչև ցծրեան քաղաք՝ ի Բաղդատայ մինչև ցԴամուրդափուն, զՍպիտակ ծովու մէջն և զՍեւա ծովու մէջն, այս եզերքս զորս ծրագրեցի, զսոցա մէջ զայսքան աշխարհս յաւեր և յապականութիւն դարձուցին»,—գրում է ջալալիների մասին Առաքել Դավրիժեցի պատմագիրը³⁴: Շարժմանը մասնակցող քուրդ ցեղապետներից մի քանիսը նույնիսկ իրենց զինական ծառայությունն առաջարկեցին շահ Աբրահին՝ թուրքերի դեմ պատերազմ սկսելու համար:

1603 թ. վերագրավելով Թավրիզը, շահ Աբբասն անցավ Արաքսը և խանդավառ ընդունելություն գտավ մեծահարուստ Ջուղա գյուղաքաղաքի հայ խոջանների կողմից: Ջուղայի խոջանները իրենց հարստությունը կուտակել էին Արևմուտքի վաճառաշահ երկրների հետ հնուց եկող կապերի շնորհիվ:

Խոջանների կողմից շահին ցույց տրված ընդունելությունը պատահական չէր: Թուրքական տիրապետությունից առաջ Արաքսի հովտի Ջուղա, Ագուլիս, Մեղրի, Շոռոթ, Աստապատ և Լեհրամ ավաններն ու գյուղերն իբրև «խաս» (արտոնյալ) վայրեր ազատված էին այն տուրքերից, որ հարկադրաբար վճարում էին թուրքական իշխանություններին: 1601 թ. Ագուլիսում գրված մի հիշատակարանում գանգատ կա այն մասին, որ թուրքերի օրոք հայ ծնողները պարտքերի հատուցման համար հարկադրված էին նույնիսկ վաճառել իրենց զավակներին: Պատահական չէ, երբ շահի անունը հիշատակող մի հեղինակ ավելացնում էր. «Երանի թէ թագաւորեալ ի վերա մեր զնա տեսանէինք»³⁵:

³⁴ Առ. Դավրիժեցի, էջ 87:

³⁵ Տե՛ս Մատենադարան, ձեռագիր № 2845, էջ 267ր:

Ագուլիսի համայնապատկերը

Սակայն միայն հայ խոշաները չէ, որ սրտատրուփ սպասում էին շահին: Դավրիժեցին թվարկում է մի շարք քուրդ, վրացի, հայ հոգևոր և աշխարհիկ մեծավորների անուններ, որոնք ակնդեստ սպասում էին շահի ժամանումին: Սրանց մեջ նշված են Գեղարքունիքի Մելիք-Շահնազարի և Քաշաթաղի Մելիք-Հայկազի անունները: Շահ Աբրահիմ արշավանքից առաջ Ղարաբաղի Դիզակի մհալից չորս գյուղ և Ագուլիսի Դաշտ գյուղի մեծ մասը, թուրքերից նեղված, անցել էին Պարսկաստան ու ապաստան գտել շահի մայրաքաղաքում⁹⁶:

⁹⁶ Տե՛ս Առ. Դավրիժեցի, էջ 16:

կուր ստանալով, որ Ռավրիզի բերդն անձնատուր է եղել և շահը անձամբ խոշոր բանակով շարժվում է դեպի Նախիջևան, թուրքական զորքերը երևանի Մուհամմադ-Շարիֆ փաշայի հրամանատարությամբ՝ շվասահիով Նախիջևանի ամրություններին, նահանջեցին ու ամրացան Երևանի բերդում:

Երևանի ամրությունների սխտեմում այդ ժամանակ կային երեք առանձին բերդեր: Գլխավորը, որ կոչվում էր «Հին բերդ», 1583 թ. Ֆահրադ փաշայի կառուցածն էր: Այս բերդն ուներ ամուր պարիսպներ և շրջապատված էր խորը փորված խանդակներով: Մյուսը մի փոքրիկ բերդ էր, Հրազդանի աջ ափին, Հին բերդից դեպի հարավ-արևմուտք ընկած մի բլրի վրա, որը կոչվում էր «Գյոզլի կալա» («Հսկող բերդ»): Երրորդը Նախիջևանից նահանջած զորքերն էին կառուցել, Հին բերդին շատ մոտ, դեպի հարավ ընկած հատվածում, որը չէին հասցրել պարսպապատել և շուրջը խանդակներ փորել:

Բերդի պաշարումը տևեց ավելի քան ութ ամիս: Պաշարողական մարտերի ընթացքում ավելի շատ կոտորվում էին շրջակա գյուղերի բնակիչները, քան պատերազմող կողմերը: Առաքել Դավրիժեցին նկարագրում է շրջակայքից հավաքված գյուղացիության վիճակը, որոնք բռնի բերված էին շահի բանակը պաշարողական մարտերում սև աշխատանք կատարելու: «Եւ ի ժամ պատերազմին,—գրում է նա,—յորժամ երիշ առնէին և կամ զսիբայն ի վեր քշէին զբրիստոնեայն յառաջ խաղացուցեալ ընդդէմ հրոյ և սրոյ մատուցանէին, որովք կոտորեալք լինէին ազգն Հայոց յերկուց կողմանց՝ յառաջուստ յՕսմանցուց՝ և յետուստ ի Պարսից»³⁷:

Պաշարման ընթացքում շահը առանձին զորամասեր էր ուղարկում շրջակա գավառները նվաճելու և ավարառության նպատակով: Այսպես, Ամիր-Գունա խան Ղաջարին նա ուղարկեց դեպի Գանձակ, որը հրի ու սրի մատնեց այդ կողմերի գյուղերն ու ավանները և մեծ ավարով վերադարձավ Երևան: Նույնպիսի ասպատակությունների ենթարկվեցին նաև Բասենը, Խնուսը, Կարինը, Արճեշը և Արևմտյան Հայաստանի այլ շրջաններ³⁸:

Համառ մարտերից հետո Երևանի բերդը գրավվեց 1604 թ. հունիսին, որից հետո Արարատյան երկրի կամ Զուխուր-Սա՛դի վիլայեթի բեկլարբեկությունը հանձնվեց Ամիր-Գունա խանին: Այստեղ շահ Աբբասին ներկայացան նաև սահմանամերձ գավառների քրդական աշիրաթների ամիրները, որոնց շահը վերահաստատեց իրենց տիրույթներում:

Բերդի գրավումից հետո շահ Աբբասն իր բանակը տարավ Կրիսուլուղի ամառանոցը, ուր կարճատև դադարից հետո, իր զորքերի հետ բարձրացավ Գեղարքունյաց լեռները: Այստեղից կըզըլբաշները երկրորդ անգամ ասպատակեցին Գանձակի վիլայեթը և մեծ ավարով ետ վերադարձան: Այս դեպքերից անմիջապես հետո շահն անակնկալ իջավ Գեղարքունիքից և հանկարծակի զրոհով գրավեց նուև Շորագյալի անառիկ բերդը³⁹:

Լսելով այն մասին, որ Ջղալ-Օղլի Սինան փաշան մեծ թվով թուրքական զորքերի գլուխն անցած արդեն եկել բանակ է դրել Մշո դաշտում և շարունակում է զորաժողով լինել՝ Երևան արշավելու համար, շահ Աբբասը կիրառելով կըզըլբաշների վաղեմի ռազմական տակտիկան, հրամայում է իր զորքերին

³⁷ Առ. Դավրիժեցի, էջ 26:

³⁸ Տե՛ս Առ. Դավրիժեցի, էջ 30, հմտ. Խոֆանդար Մունջի, Թարիխ-ե ալամարա-յե Աբբասի (պարսկ. բնագիր), հատ. Բ, Թեհրան, 1957, էջ 665—666: Այսուհետև՝ Խոֆանդար Մունջի:

³⁹ Տե՛ս Խոֆանդար Մունջի, հատ. Բ, էջ 663—664:

ներևանի ու նախիջևանի վրայով նահանջել դեպի Թավրիզ, միաժամանակ կարգադրելով հրկիզել և ավերել բոլոր դյուղերն ու քաղաքները, այրել ու սպառել հացահատիկն ու ցանքսերը, իսկ ընակչությունը քշել դեպի խորր թիկունք: Պալատական պատմիչ Խաբանդար Մունշին հետևյալ կերպ է նկարագրում կրգըրաշ գործերի ձեռքով կատարված ավերածությունները:

Այդ ժամանակ աստծո ստվեր, նորին սրբություն շահը, թշնամուն նեղը դնելու ու պարտության մատնելու նպատակով, հաղթական զինվորներին գունդ առ գունդ և ջոկ առ ջոկ ուղարկեց Ղարսի ու Զարիշատի երկրները, որպեսզի նրանք այրեն ու ոչնչացնեն այդ կողմերի հացահատիկն ու արոտավայրերը: Որոշվեց, որ այն ճանապարհներում, որոնցով պետք է անցնեն գործերը, մի քանի օրվա ճանապարհի տարածության վրա գտնվող շեն վայրերը ամայացվին, իսկ դաշտերում եղած ցանքսերից, արոտավայրերից ու բնակավայրերից ոչ մի հետք չմնա: Այդ կողմերի այն ռայաթներին, որոնք կողմնակից են թուրքերին և կղիմադրեն ու չեն ցանկանա քոչել այս կողմ, անխնա կերպով կողոպտել ու կոտորել: Հաղթական զինվորները այս հրամանը ստանալուց հետո առաջացան մինչև Հասան-Ղալա, որը գտնվում էր Ղարսի և էրզրումի արանքում և անխնա կերպով ասպատակեցին, կողոպտեցին և ավերեցին ու հրկիզեցին ցանքսերն ու արոտավայրերը և շուրջ 2—3 հազար ընտանիք հայեր ու քոչվոր ցեղեր, որոնք այդ վիլայեթում ամառանոցներ ու ձմեռանոցներ ունեին, քշեցին ու բերեցին այս կողմ, որտեղից էլ ուղարկեցին Արաղ (Կենտրոնական Իրան): Այս արշավանքում հաղթական զինվորները մեծ թվով ոչխար և տավար ձեռք բերեցին: Նրանք իրենց հետ բերեցին նաև 20 հազար ոչ բնիկ ժողովուրդ, որ կրգըրաշների մոտ մահմեդականություն ընդունեց⁴⁰:

Հայ ժողովրդի պատմության մեջ իր չափերով նախընթացը չունեցող այս ահռելի գաղթաշարժը, որը ժամանակակիցների կողմից անվանվեց «մեծ սուրգուն» (մեծ գաղթ), տնտեսական և քաղաքական ծանր հետևանքներ ունեցավ և կործանարար եղավ մեր ժողովրդի հետագա պատմական ճակատագրի համար:

Ալեկոծվում էր բովանդակ Կենտրոնական Հայաստանը: Կրգըրաշ զինվորների հատուկ ջոկատները փոթորկի նման անցնում էին մեծ ու փոքր բոլոր բնակավայրերով, իրենց հետ թողնելով միայն լիովին ամայացած ու հրկիզված ավերակներ: Աշխատավոր ժողովրդի հսկայական զանգվածներ ոչխարի հոտերի նման բոլոր կողմերից քշվում էին դեպի Արարատյան դաշտը, այստեղից դեպի Կենտրոնական Իրանի տափաստաններն ուղարկվելու համար: Տեղահանման ենթակա էին բոլորը, առանց սեռի, տարիքի ու դավանանքի խտրության: Գաղթում էին թե հայ, թե վրացի, թե ադրբեջանցի և թե քուրդ, մասնավորապես հողագործ գյուղացիությունը: Նպատակը պարզ էր, ամայացնել այն տարածությունը, որով պետք է անցնեն օսմանյան բանակը:

Առաքել Դավրիժեցու վկայությամբ, Իրանի խորքերը քշվող շուրջ 300 հազար բազմության մեջ կային Հայաստանի տարբեր գավառներից տեղահանված բնակչության բեկորներ, «Վասն զի ի քշելն զերկիրս,—գրում է՞նա,— ոչ թէ զմի կամ զերկու գաւառս վարեաց ի Պարսկաստուն, այլ զբազումս: Եւ սկսեալ ի սահմանացն նախշուանու և անցեալ ընդ Նղեգաձոր, առ եզերք Գեղամայ և Լօուռ և զՀամզաշիման գաւառն, զԱպարան, զՇարապխանէն, զՇի-

⁴⁰ Իսթուեդար Մունշի, հատ. II, էջ 865—866:

րաւորւոյն, զՁարիշատ և մասն ինչ ի զեղօրէիցն Կարսայ և զձորն Կաղղվանու րնաւին և լոսկանդակ զերկիրն Ալաշկերտու և զգեղօրայսն Մակուայ և զերկիրն Աղլրակու և զՍալմաստու և զԽոյսայ և զՈւրմի և որ ինչ սյանդուխոք և զարիպա-կանք մնացեալք էին չի քաղաքն և ի զգեղօրայսն Թավրիզու, զղաշտն Արարա-տու բովանդակ և զԵրևան քաղաք, զերկիրն Ղրիբուլաղայ, զՄաղկունուց ձոր, զԴատնու ձորն, զՈւրծայ ձորն, եւ յառաջ քան զայն զգաւառն Կարնոյ և զԲա-սենու և զԽնուսայ և Մանազկերտու և զԱրծկէոյ և զԱրճշոյ և զԲերկրու և զՎանայ աւարով և գերութեամբ բերեալ էին յԵրևան, և ընդ սոսա քշեցին և տարան»⁴¹։

Նահանջելով Ղարսի կողմերից, շահ Աբբասը նախ կանգ առավ Աղշա-Ղա-լայի բերդում, ապա արագ երթով եկավ էջմիածին։ Երբ շահը էջմիածնում էր, Զղալ-օղլու բանակը արդեն հասել էր Ղարս։ Ուստի շահը հրամայեց ածապա-րանոք քշել Արարատյան դաշտում կուտակված գաղթականությանը, որը, ըստ Դավրիժեցու, մեկ օրվա ճանապարհի տարածության վրա շարժվում էր դեպի հարավ։

Տասնյակ հազարավոր զոհեր տալով, մեծ արագութեամբ գաղթականների այգ հսկա զանգվածն անցավ Արաքս գետը և ուղևորվեց դեպի Իրանի խորքը։ Հայ կանանց և դեռահաս աղջիկների, մանկահասակ երեխաների և առհասարակ ամբողջ գաղթականության կրած անլուր տառապանքների, սովի, ցրտի, հարստահարության, գերեվարության և լլկման բազմաթիվ փաստերի մասին ին խոսում ժամանակակից հիշատակարաններն ու ակնատեսների վկայու-թյունները։ Տեղահանվածների քարավանները երերուն քայլերով քշվում էին Մաղանդարանի սգալից ու դաժան, շնչարգել ու մզլահոտ՝ ճահճուտներն ու առապարները, քշերն էին միայն, որ բնակվում էին Իրանի կենտրոնում՝ ի վերջո ապաստան գտնելով նրա մայրաքաղաքում՝ Սպահանում ու նրա շրջակա գավառներում։ Մեծ քանակ էին կազմում գերված հայերը։ Ականատես սպա-նացի հեղինակը՝ Գոուեան 100 հազար մարդ է հաշվում այդ պահին ստրկու-թյան վաճառահանվածների քանակը։ Նա չափազանց չէր համարում այդ թվա-քանակը, քանի որ, ասում է, Հայաստանն ունի բազմամարդ և բազմաթիվ բաղաժանեք ու գլուղեր։ Միայն հինգ երեւանի հողում (իմա՝ համանուն մարդի սահմաններում) խոշոր քաղաքներից զատ կան նաև մոտ 1500 գյուղավայրեր, յուրաքանչյուրը 4—5 հարյուր բնակչությամբ⁴²։

Սակայն, հեծյալների մտրակների տակ Հայաստանի ողջ բնակչությունը չէ, որ լքելով տուն ու տեղ, գլխիկոր քայլում էր դեպի Իրանի խորքերը։ Խուսափելով շահի կամակատարներից, ոմանք փախան Վրաստանի կողմերը՝ հո-վանավորություն գտնելով Քարթլիի Լուարսաբ թագավորից⁴³, Եղան նաև այն-պիսիները, որոնք, ըմբոստանալով շահի հրամանին, ապավինեցին երկրի բնական ամրություններին։ Առաքել Դավրիժեցու վկայությամբ, ապավինելով Գեղարդի և Քորաղարայի այրերին ու քարածերպերին, հայ տեղաբնակները սարով և բլրով, քարի և փայտիւ՝ դիմադրություն էին ցույց տալիս Ամիր-Գու-նա խանի զինված կատարածուհների հրամաններին։ Իրենց կուրծքը պարսից

⁴¹ Առ. Դավրիժեցի, էջ 52—53։

⁴² Տե՛ս Эзов, Сношение Петра Великого с армянским народом, СПб., 1898, էջ 467 և հտն.։

⁴³ Տե՛ս Հար. Աբրահամյան, Կալվածադրեր, Երևան, 1941, էջ 159։

սրերին վաճան դարձրած՝ նրանք մաքառում էին հարսուզատ ժողովրդին ու մշակույթին հարատևություն պարգևելու համար:

Պալատական պատմիչ Իսքանդար Մունշին ևս հաստատում է, որ «Երևանի շրջանի ամբողջ բնակչությունը գաղթեցվեց Ղարադաղ, աղատվեցին միայն բշերը, որոնք ամրացել էին լեռների ծերպերում և անառիկ վայրերում»:

Ամիր-Գունա խսնը, որին հանձնարարված էր կազմակերպել Երևանյան նահանգի բնակչության գաղթը, լուվատեղյակ լինելով ձեռնարկված գործի ինչպես ռազմավարական, այնպես նաև տնտեսական-քաղաքական նպատակներին, այնքան էլ շահագրգռված չէր ամայացնելու այն երկիրը, որն իր իշխանության ներքո էր գտնվում, և որի հատկապես հայ բնակչությունը մեծ եկամուտներ էր խոստանում: Եթե սկզբում, կրգըլբաշների շտապ նահանջի ժամանակ խստորեն կիրառվել էր տեղահանման հրամանը, հատկապես Արարատյան դաշտում, այսինքն՝ օսմանյան լբանակի անցուղու երկարությամբ, սպա այնուհետև այդ բնակչության մի մասին հաղողվեց վերադառնալ և հանտառվել նախկին բնակավայրերում: Ռազմական նկատառումներից առավել, շահի հոգսը գաղթականների ձեռքերով Գիլանի և Մազանդարանի ճահճուտները շորացնելու, Իրանի այդ երկրամասերը եկամտաբեր դարձնելու խնդիրն էր: Արաքսի հովտի հայ ավանների բնակչությանը Կենտրոնական Իրան քշելով, շահ Աբբասը նպատակ էր հետապնդում նաև փոխել Իրանի արտաքին առևտրի ուղղությունը՝ երկրի հաղորդակցության ու արտաքին առևտրի մայրուղին Թուրքիայի ցամաքային ճանապարհից ուղղել դեպի Պարսից ծոց: Սա մի քաղաքականություն էր, որով, ի հեճուկս Թուրքիայի, շահը ընդառաջում էր տնտեսական այն սերտ կապերին, որ հանգուցավորվում էր անգլիական և հոլանդական գաղութարարների հետ⁴⁴:

Տեղահանված հայության բեկորները միատեսակ բախտի շարժանացան: Իրանի ճահճուտները քշվածների մեծ մասը (մի քանի տասնյակ հազար ընտանիք), կլիմայական սպանիչ պայմաններին չդիմանալով, վարճ ժամանակամիջոցում ոչնչացան: Այսպես, Ֆարահաբադ քշված 10 հազար տուն հայերից 10—15 տարվա ընթացքում հազիվ 400 տուն էր մնացել⁴⁵: Ովքեր կապված էին արհեստի կամ առևտրի հետ, Սպահանի շրջակա գավառներում միաձուլվեցին ու անհետացան իրանական տեղաբնակների մեջ: Դրանց մեջ շուրջ 10 հազար են հաշվում հայ այն տղաներն ու աղջիկները, որոնք իբրև գերիներ, ծառայության էին տրվել պարսից մեծամեծներին:

Համեմատաբար բարենպաստ վիճակ ստեղծվեց Երևանից, Աղուլիսից և մանավանդ Ջուղայից Սպահան փոխադրված մեծահարուստ խոջաների համար: Արաքսի ձախ ափին ծվարած ջուղայեցիների հայրենի ավանը թերևս ունեցել է շուրջ 10—12 հազար բնակիչ⁴⁶: Մինչդեռ սրանց վերահաստատելով Զանդերուդ գետի ափերին, շահը հնարավորություն տվեց ստեղծել իրենց հայաշեն Նոր Ջուղա արվարձանը, որը XVII դարի ուղեգրիների տվյալներով շուրջ 650 հազար բնակիչ ունեցող մայրաքաղաքին կից տնտեսապես բարգավաճ, ըստ ոմանց, մոտ 30 հազար բնակչություն ունեցող բնակավայր էր⁴⁷:

⁴⁴ Տե՛ս *И. П. Петрушевский*, *Азербайджан в XVI—XVII вв.* («Сборник статей по истории Азербайджана», Баку, 1949, էջ 277):

⁴⁵ Տե՛ս Առ. Դավրիժեցի, էջ 456:

⁴⁶ Տե՛ս Ալիշան, *Միսական, Վենետիկ, 1893*, էջ 410 և 413:

⁴⁷ Տե՛ս Հ. Հակոբյան, *Ուղեգրություններ, հատ. VI*, էջ 80 և հոս.:

Տաթևի վանքը

Իրանի կենտրոնական շրջանները տնտեսապես շենացնելու և քաղաքական ազդեցությունը կենտրոնախույս երկրամասերի վրա ուժեղացնելու, նույն նպատակով երկրի բանով ճանապարհների ցանցը ընդարձակելու, շերամաբուծությունը, մետաքսագործությունը, արհեստագործությունը և դրանց հետ կապված առևտրական կապիտալի զարգացմանը զարկ տալու, պետական դանձարանի և արքունիքի հասույթներն ընդլայնելու և այլ բնագավառներում Իրանի վարած քաղաքականությունը համապատասխանում էր հայերի գաղթաբնակեցման ուղղությամբ շահ Աբբասի նպատակամղումներին: «Մեծ սուր-պունը» ոչ միայն նրա ռազմական վայրագ տակտիկայի արդյունքն էր, այլև կապված էր նրա պետական և ռազմական ռեֆորմների հետ: Նպատակ ունենալով թրքախոս կղզիքաշ ցեղապետերի վրա ուժեղացնել ֆեոդալական նորաստեղծ բյուրոկրատիայի ազդեցությունը, նա կազմակերպեց հատուկ հեծելազոր, թնդանոթաձիգների, հրացանավորների և հեծյալ ղուլբյի (ստրուկնե-րի) մշտական զորամասեր: Եթե առաջին երկուսը հավաքագրվում էին պարսիկներից, վերջիններս, ենիչերիների օրինակով, կազմվում էին մանկուց ստրկագրված ու իսլամացված օտարազգիներից, գլխավորապես վրացիներից և հայերից: Ղուլբյի ուժին ապավինած՝ շահական բռնատիրությունը հլու հպատակության էր դատապարտում նվաճված ազգություններին և միաժամանակ հակակշիռ ստեղծում ինքնապաստան կղզիքաշ ցեղապետերի հանդեպ: Ժառանգական ֆեոդալների փոխարեն նա պետական լսարարտը համալրում էր իր պաշտոնյաներով, որոնք քոչվոր ֆեոդալներից-զատ հենվելու էին սլարսիկ հոգևորական և առևտրական վերնախավների վրա:

Սրանք նորամուծություններ էին, որոնք, չփոխելով իշխող ֆեոդալիզմի բնույթը, սոցիալական բռնուցք էին ստեղծում կենտրոնի դեմ հաստող ժառան-

յական բեկլարբեկիների ու խաների դեմ: Հարկ լինելու դեպքում Սեֆյանները սրանց փոխարինում էին իրենց հավատարիմներով: Այս տեսակետից ուսանելի օրինակներ են տալիս մեզ Անդրկովկասի հայաբնակ մարզերի վրա իշխանություն բանեցնող բեկլարբեկությունները: XVI դարի 40-ական թվականներին Գանձակի բեկլարբեկության մեջ խաների տիտղոսով իշխում էր Զիադօղլու ղաջար ցեղին պատկանող կրղըլբաշ ամիրների սերունդը, որը հարատևեց մինչև XIX դարի սկզբները: Միայն XVII դարի կեսերին է, որ Ղարաբաղի սահմաններում հաստատվեց Փանահ խանի սերնդի իշխանությունը: Այլ դրուվյուն Կաթողիկոս Երևանի բեկլարբեկության մեջ, որտեղ XVI դարում իշխում են կրղըլբաշների Ռումլու և Ութաշլու ցեղերի ամիրները: Ընկրկելով շահ Աբբասի քաղաքականության առաջ XVII դարում սրանք տեղի տվին նշանակովի խաներին, որոնց իշխանությունը ժառանգական չդարձավ անգամ Ամիր-Գունա խանի սերունդների մեջ. 1636 թ. հետո Երևանում միմյանց հաջորդեցին 13 խաներ, որոնցից միայն մեկը Ամիր-Գունայի սերնդից էր, մնացած բոլորը շահի հավատարիմ ղուլբերից էին:

4. ՆՈՐ ԸՆԴՀԱՐՈՒՄՆԵՐ XVII ԴԱՐԻ 20—30-ԱՎԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

1605—1610 թթ., երբ կրղըլբաշների բանակը շարունակում էր հալթական նվաճումներ կատարել Ադրբեջանում, Վրաստանում, Արարատյան երկրում և Հայաստանի այլ շրջաններում, որոնք ենթարկվել էին արշավող բանակների ավերածությանը, մոլեգնում էր սովը, իսկ ջալալի հրոսակախմբերը անարգել ասպատակում էին Արարատյան երկրի գավառները, բնակչության ձեռքից խլելով ապրուստի վերջին միջոցները: Զալալիների դեմ հայ ազգաբնակչության դիմադրությունը գլխավորում էր Գեղարքունյաց Մելիք-Շահնազարի որդի Մելիք-Ավրին, որը ծանր մարտերում մի քանի անգամ պարտության և փախուստի մատնեց լեռնային շրջաններում թաքնված հրոսակախմբերին⁴⁸:

1607 թ. շահ Աբբասը գրավեց Դմանխիի, Գորու և Թիֆլիսի բերդերը և ձեռք բերած ռազմական ավարն ամբողջությամբ փոխադրեց Երևանի բերդը: Թիֆլիսից անցավ Գեղարքունիք և Սոթքի Մաղրա գյուղում հյուրընկալվեց Մելիք-Շահնազարի կողմից: Շահը հատուկ հորվարտակով Գեղարքունիքի մելիքությունը նորից շնորհեց նրան և նրա ժառանգներին: Բացի դրանից նրանց նվիրեց նաև մի քանի գյուղեր և ավաններ⁴⁹: Անցնելով Երևանով, շահ Աբբասն այնտեղ թողեց հատուկ սպառազեն զորամասեր, որոնք հիմնովին վերանորոգեցին բերդը, ամրացրին պարիսպները և մի քանի ամիս հետո գնացին Նախիջևան՝ միանալու կրղըլբաշների երևանյան բանակին:

Այս շրջանում Ամիր-Գունա խանը եռանդուն գործունեություն էր ծավալում Արարատյան երկրին սահմանակից քրդական աշիրաթապետներին հրապուրելու և նրանց շահ Աբբասի իշխանությանը ենթարկելու ուղղությամբ: Ի պատասխան ջալալի հրոսակախմբերի դեպի Գեղարքունյաց գավառը կատարած ասպատակությունների, Ամիր-Գունա խանը Ալաշկերտի վրայով իր ղորփրիով արշավեց մինչև Վանի և Արծկեի կողմերը և վերադարձավ Նախիջևան: Նա իր հետ բերեց նաև այդ վայրերում բնակվող քրդական աշիրաթների ամիր-

⁴⁸ «Մանր ժամանակագրություններ», հատ. I, էջ 184—185:

⁴⁹ Տե՛ս Առ. Դավրիժեցի, էջ 96: